Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 347

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

FUQAROLIK-HUQUQIY JAVOBGARLIK ASOSLARI VA TARKIBINING (G‘AYRIHUQUQIY XULQ-ATVOR, ZARAR, SABABIY BOG‘LANISH VA AYB) TRANSFORMATSIYASI

Xamdamjon Adhamjon o‘g‘li Xakimov*

Farg‘ona davlat universiteti Huquqshunoslik fakulteti “Maxsus huquqiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi

✉ xamdamjonxakimov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada raqamli iqtisodiyot, sun’iy intellekt (AI) tizimlari, neyrotarmoqlar va avtonom qurilmalar rivojlangan davrda fuqarolik-huquqiy javobgarlik tarkibi an’anaviy elementlarining transformatsiyalashuv jarayonlari tizimli ravishda tadqiq etilgan. Muallif tomonidan fuqarolik-huquqiy javobgarlikning to‘rtta klassik elementi – g‘ayrihuquqiy xulq-atvor, zarar, sababiy bog‘lanish va ayb mezonlarining zamonaviy fuqarolik muomalasidagi yangi namoyon bo‘lish shakllari, ularni huquqiy kvalifikatsiya qilish muammolari va doktrinal ziddiyatlari atroflicha tahlil qilingan. Ayniqsa, raqamli makonda “aybsiz javobgarlik” institutining kengayishi, sun’iy intellektning avtonom xulq-atvori sharoitida ayb va delikt subyekti masalasi, “qora quti” (black box) fenomeni sharoitida sababiy bog‘lanishni aniqlash muammolari hamda virtual zararning (nomuddiy raqamli aktivlarning yo‘qotilishi) fuqarolik-huquqiy tabiati ochib berilgan. Tadqiqot natijasida O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksini modernizatsiya qilish va raqamli voqelikka moslashtirish bo‘yicha fundamental ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar

fuqarolik-huquqiy javobgarlik, g‘ayrihuquqiylik, raqamli zarar, sababiy bog‘lanish, sun’iy intellekt aybi, delikt subyekti, avtonom tizimlar, qora quti fenomeni, transformatsiya, fuqarolik huquqi.

KIRISH

Global raqamlashuv, To‘rtinchi sanoat inqilobi (Industry 4.0) va sun’iy intellekt (AI) texnologiyalarining ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga shiddat bilan kirib kelishi zamonaviy huquq tizimi oldiga misli ko‘rilmagan nazariy va amaliy vazifalarni qo‘ymoqda. Asrlar davomida rim-german huquqiy oilasida shakllangan, klassik pandekt doktrinasi va huquqiy pozitivizm tamoyillariga asoslangan fuqarolik-huquqiy javobgarlik instituti bugungi kunga kelib o‘zining transformatsiya inqirozini boshidan kechirmoqda. Bu inqirozning negizi shundaki, fuqarolik-huquqiy javobgarlikning an’anaviy to‘rt elementli tarkibi (g‘ayrihuquqiy xulq-atvor, zarar, ular o‘rtasidagi sababiy bog‘lanish va ayb) to‘liq jismoniy dunyo ashyolariga va insonning ongli, irodaviy harakatlariga moslashtirilgan edi [1, b. 112–115].

O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli huquqiy islohotlar, xususan, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi [2] va raqamli texnologiyalarni iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga joriy etish siyosati milliy fuqarolik qonunchiligini tubdan modernizatsiya qilishni taqozo etadi. Amaldagi O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining javobgarlikka oid normalari murakkab algoritmlar, avtonom uchuvchisiz vositalar, aqlli shartnomalar (smart contracts) va o‘z-o‘zini o‘qituvchi neyrotarmoqlar tomonidan yetkaziladigan zararlarni huquqiy kvalifikatsiya qilishda tez-tez nazariy va amaliy uzilishlarni (lacuna legis) keltirib chiqarmoqda.

Sun’iy intellekt tizimlarining subyektlilik maqomi mavjud emasligi, ularning xulq-atvorini oldindan to‘liq prognoz qilib bo‘lmasligi va qaror qabul qilish jarayonining yashirinligi (“qora quti” fenomeni) an’anaviy delikt va shartnomaviy javobgarlik prinsiplarini qayta ko‘rib chiqishga majbur qilmoqda. Ushbu maqolada fuqarolik-huquqiy javobgarlik asoslari va tarkibining raqamli transformatsiyalashuv yo‘nalishlari tizimli ravishda tahlil qilinadi va milliy qonunchilikni takomillashtirishning konseptual modellari ilgari suriladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mazkur tadqiqotning metodologik negizini bilishning dialektik usuli, tizimli-strukturaviy tahlil, qiyosiy-huquqiy, tarixiy-huquqiy va funksional yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida O‘zbekiston Respublikasining amaldagi fuqarolik va raqamli qonunchiligi, milliy yuridik doktrina va mahalliy olimlarning (H.R. Rahmonqulov, I.B. Zokirov, V.R. Topildiyev) ilmiy qarashlari atroflicha o‘rganildi. Shuningdek, xorijiy huquqiy tajribani baholash maqsadida Yevropa Ittifoqining Sun’iy intellekt bo‘yicha akti (AI Act), Yevropa Ittifoqining delikt javobgarligiga oid direktivalari va AQSH hamda Germaniya fuqarolik huquqi doktrinasidagi zamonaviy konsepsiyalar qiyosiy-huquqiy metod vositasida tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. G‘ayrihuquqiy xulq-atvor tushunchasining transformatsiyasi: avtonom harakatlar va raqamli majburiyatlar

Fuqarolik huquqining klassik doktrinasiga binoan, g‘ayrihuquqiy xulq-atvor deganda shaxsning qonun hujjatlari talablarini, obyektiv huquq normalarini yoki shartnomaviy majburiyatlarni buzadigan, boshqa shaxslarning subyektiv mulkiy yoki shaxsiy nomulkiy huquqlariga putur yetkazadigan harakati yoki harakatsizligi tushuniladi [3, b. 410]. An’anaviy tizimda ushbu element doimo insonning jismoniy va irodaviy faoliyati bilan bog‘langan. Ya’ni, g‘ayrihuquqiy harakat sodir etilishi uchun uning zamirida inson ongi va ushbu harakatni boshqarish iqtidori (subyektiv iroda) turishi shart edi [4, b. 47].

Ammo avtonom tizimlar va sun’iy intellektning muomalaga faol kirib kelishi “harakat – subyekt” zanjirini tubdan o‘zgartirib yubordi. Masalan, yuqori darajada avtomatlashtirilgan avtonom boshqariluvchi avtomobil (dron yoki robot-manipulyator) ko‘chada harakatlanayotganda to‘satdan algoritmik xatolik tufayli piyodaga yoki boshqa vositaga shikast yetkazsa, bevosita jismoniy ma’nodagi g‘ayrihuquqiy harakat algoritm tomonidan sodir etilgan bo‘ladi. Biroq, algoritm yoki dasturiy ta’minot amaldagi huquqiy maqomga ko‘ra fuqarolik huquqining subyekti hisoblanmaydi va unga nisbatan javobgarlik chorasini qo‘llab bo‘lmaydi.

Shu bois, zamonaviy fuqarolik huquqida g‘ayrihuquqiylik tushunchasi “insonning bevosita jismoniy harakati”dan “texnologik tizimni loyihalash, dasturlash, nazorat qilish va undan xavfsiz foydalanish jarayonidagi raqamli ehtiyotkorlik majburiyatlarini (digital duty of care) buzish” konsepsiyasiga transformatsiya bo‘lmoqda. Raqamli muhitda g‘ayrihuquqiylik nafaqat taqiqlangan harakatni amalga oshirish, balki tizimni yaratgan va undan iqtisodiy foyda ko‘rayotgan subyektlarning (dasturchilar, texnik operatorlar, egalik qiluvchilar) xavfsizlik standartlarini ta’minlay olmaganligida ifodalanadi. Agar sun’iy intellekt tizimi “mashinaviy ta’lim” jarayonida mustaqil ravishda zararli qaror chiqarsa, g‘ayrihuquqiylik mashinaning harakatida emas, balki ushbu xavfli tizimni yetarli darajada xavfsizlik filtrlarisiz muomalaga chiqargan insonlarning harakatsizligida ko‘riladi.

Bundan tashqari, aqlli shartnomalar (smart contracts) sohasida ham g‘ayrihuquqiylik chegaralari o‘zgarmoqda. Blokcheyn tarmog‘ida “kod - bu qonun” (code is law) prinsipi asosida shartnoma shartlari avtomatik ravishda, inson omilisiz ijro etiladi. Bunday muhitda majburiyatni bajarishdan qasddan bosh tortish shaklidagi an’anaviy g‘ayrihuquqiy harakatsizlik texnik jihatdan istisno qilinadi. Ammo koddagi yashirin xatolik (bug) yoki tizimdagi uzilish tufayli majburiyat noto‘g‘ri ijro etilsa, g‘ayrihuquqiylik shartnomaviy majburiyat buzilishi sifatida emas, balki axborot tizimlari xavfsizligi va sifatiga oid qonunchilik normalarining buzilishi (delikt) sifatida kvalifikatsiya qilinishi lozim bo‘ladi.

2. Zarar fenomenining raqamlashuvi va uning tarkibiy modernizatsiyasi

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 14-moddasi [5] zararni haqiqiy zarar va boy berilgan foydaga ajratish orqali uning universal chegaralarini belgilaydi. Biroq ushbu klassik ta’rif moddiy, jis-

moniy dunyo obyektlariga - ashyolar, pul mablag‘lari va bino-inshootlarga yo‘naltirilgan. Raqamli iqtisodiyot sharoitida fuqarolik muomalasi obyektlari virtuallashgani sababli, zarar fenomeni ham tubdan transformatsiyalashib, huquq tizimiga “raqamli/virtual zarar” (digital damage) tushunchasini olib kirdi.

Raqamli zarar an’anaviy mulkiy zarardan o‘zining nomuddiy (Nomuddiy (yoki rus tilida nematerialniy, ingliz tilida intangible) — jismoniy, moddiy shaklga ega bo‘lmagan, qo‘l bilan ushlab, ko‘z bilan ko‘rib bo‘lmaydigan, lekin huquqiy yoki iqtisodiy qiymatga ega bo‘lgan obyektlarni anglatuvchi atamadir) tabiati va fizik shaklga ega emasligi bilan farq qiladi. Uning zamonaviy ko‘rinishlarini bir nechta yo‘nalishlarda tahlil qilish mumkin. Birinchidan, bu - raqamli aktivlarning (kriptoaktivlar, tokenlar, virtual mulk va noyob raqamli kodlar — NFT) yo‘qotilishi yoki shikastlanishidir. Agar xakerlik hujumi yoki dasturiy tizimdagi texnik uzilish tufayli foydalanuvchining kriptohamyonidagi mablag‘lar g‘ayriqonuniy ravishda boshqa hisobga o‘tkazilsa yoki yo‘q qilinsa, bu yerda jismoniy ashyo yo‘qolmaydi, balki blokcheyn reyestridagi raqamli yozuv o‘zgaradi. Bu holatni an’anaviy “mol-mulkning yo‘qolishi” sifatida kvalifikatsiya qilish milliy sud amaliyotida muayyan qiyinchiliklarni tug‘dirmoqda, chunki raqamli aktivlarning huquqiy maqomi hali to‘liq fuqarolik-huquqiy ashyo maqomiga tenglashtirilmagan.

Ikkinchidan, shaxsiy ma’lumotlar massivlarining (big data) sizib chiqishi yoki noqonuniy yo‘q qilinishi natijasida yetkaziladigan zarar mulkiy va ma’naviy yo‘qotishlarning murakkab simbiozini yuzaga keltiradi. Shaxsga tegishli biometrik yoki moliyaviy ma’lumotlarning tarqalib ketishi uning tijorat reputatsiyasiga putur yetkazibgina qolmay, kelajakda unga qarshi moliyaviy firibgarliklar sodir etilishi xavfini (riskini) keskin oshiradi.

Uchinchidan, raqamli reputatsiyaning (gudvill) algoritmik darajada shikastlanishi zamonaviy elektron tijoratning eng dolzarb muammolaridan biridir. Elektron savdo platformalarida (masalan, “Uzum Market”, “Amazon” va h.k.) tadbirkorlik subyekti akkauntining algoritmik reyting tizimi tomonidan asossiz bloklanishi yoki sun’iy ravishda past baholanishi tadbirkorni bir zumda bozordan chiqarib yuborishi va unga millionlab real zarar keltirishi mumkin.

Bunday sharoitda boy berilgan foydani (lost profits) aniqlash va isbotlash mezonlari ham murakkablashmoqda. Axborot tizimlarining yoki bulutli serverlarning texnik uzilishi natijasida onlayn-platforma bir necha soatga ishlamay qolsa, tadbirkor odatdagi muomala sharoitida olishi mumkin bo‘lgan foydani virtual trafik, kliklar va soniyalik tranzaksiyalar oqimi asosida hisoblashiga to‘g‘ri keladi. Tarmoqdagi yuqori darajadagi o‘zgaruvchanlik (volatillik) sababli, zararni hisoblashda an’anaviy usullar ish bermaydi. Shu munosabat bilan, milliy fuqarolik huquqida anglo-sakson huquq tizimiga xos bo‘lgan “imkoniyatni boy berish” (loss of chance) doktrinasini raqamli zarar munosabatlariga moslashtirgan holda tatbiq etish, ya’ni foyda olishning matematik va algoritmik ehtimolligi yuqori bo‘lgan taqdirda zararni qoplab berish amaliyotini yo‘lga qo‘yish lozim.

3. Sababiy bog‘lanish zanjiridagi algoritmik murakkabliklar va «qora quti» fenomeni

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik yuzaga kelishining eng murakkab va majburiy shartlaridan biri - bu g‘ayrihuquqiy xulq-atvor va kelib chiqqan zarar o‘rtasidagi zaruriy (to‘g‘ridan-to‘g‘ri) sababiy bog‘lanishdir. Milliy huquq doktrinasida sababiy bog‘lanishni aniqlash uchun hodisalarning obyektiv ketma-ketligi va ularning bir-birini keltirib chiqarish xususiyati tahlil qilinadi [6, b. 90].

Biroq, sun’iy intellekt, neyrotarmoqlar va ko‘p omilli raqamli ekotizimlar muhitida an’anaviy sababiy bog‘lanish zanjiri to‘liq tarqoqlashib, uzilib ketadi. Raqamli makonda zararli oqibat, odatda, bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan ko‘plab subyektlar va texnik jarayonlarning kombinatsiyasi natijasida yuzaga keladi. Bu zanjirni quyidagi mantiqiy formula orqali ifodalash mumkin: Zararli oqibat = Dastlabki kod xatoligi + Ma’lumotlar bazasi noaniqligi + Avtonom tizim transformatsiyasi + Tashqi muhit ta’siri + Kiberhujum.

Bu yerda eng asosiy nazariy va texnik to‘siq - sun’iy intellektning “qora quti” (black box) fenomenidir. Ilg‘or neyrotarmoqlar (deep learning) ma’lumotlarni qayta ishlash va o‘z-o‘zini o‘qitish jarayonida milliardlab ichki parametrlarni mustaqil ravishda o‘zgartiradi. Natijada, tizim muayyan bir qarorga (masalan, avtonom tibbiy tashxis tizimining xato tavsiya berishi yoki birja robotining aktivlarni ommaviy sotib yuborishi) qanday mantiqiy zanjir orqali kelganini texnik jihatdan hatto uning yaratuvchisi va dasturchisi ham to‘liq ochib bera olmaydi.

Bunday sharoitda an’anaviy delikt huquqidagi isbotlash majburiyati (burden of proof) inqirozga uchraydi. Amaldagi qonunchilikka ko‘ra, jabrlanuvchi o‘ziga yetkazilgan zarar aynan javobgarning harakati natijasida kelib chiqqanini isbotlashi shart. Ammo “qora quti” sharoitida oddiy fuqaro yoki tadbirkor dastur kodidagi qaysi algoritm xato qilganini va bu kimning aybi ekanligini isbotlab bera olmaydi.

Ushbu muammoni hal etish uchun xorijiy mamlakatlar ilg‘or tajribasida, xususan Yevropa Ittifoqining «Sun’iy intellekt bo‘yicha fuqarolik javobgarligi direktivasi» (AI Liability Directive) loyihasida [7] “sababiy bog‘lanishning huquqiy prezumpsiyasi” (presumption of causality) joriy etilmoqda. Unga ko‘ra, agar jabrlanuvchi quyidagi uchta shartni isbotlasa, tizimning kamchiligi va zarar o‘rtasida sababiy bog‘lanish mavjud deb taxmin qilinadi:

1) javobgar (ishlab chiqaruvchi yoki operator) tizimni ishlatish yoki loyihalashda qonunchilikda belgilangan xavfsizlik majburiyatlarini buzgan;

2) ushbu xavfsizlik majburiyatlarining buzilishi va sun’iy intellekt tizimining chiqargan qarori o‘rtasida mantiqiy bog‘liqlik bor;

3) sun’iy intellekt tizimining ushbu qarori bevosita zarar yetkazilishiga olib kelgan.

Ushbu prezumpsiyaning milliy qonunchilikka kiritilishi isbotlash majburiyatini jabrlanuvchidan texnik va moliyaviy jihatdan ancha kuchli bo‘lgan dastur operatori yoki ishlab chiqaruvchisi zimmasiga o‘tkazish (reverse burden of proof) orqali ijtimoiy adolat va fuqarolik muomalasi himoyasini ta’minlaydi.

4. Sun’iy intellekt aybi masalasining kengaytirilgan doktrinal tahlili va javobgarlik modellari

Fuqarolik huquqida ayb javobgarlikning eng muhim subyektiv sharti bo‘lib, u shaxsning o‘z xulq-atvoriga va uning oqibatlariga bo‘lgan ruhiy munosabatini (qasd yoki ehtiyotsizlik shaklida) ifodalaydi. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 333-moddasi va 985-moddasi umumiy qoida tariqasida ayb mavjud bo‘lgan taqdirda javobgarlik yuzaga kelishini belgilaydi [5; 8, b. 36].

Biroq, sun’iy intellekt (AI) tizimlarining avtonomlashishi ayb institutini jiddiy nazariy chorasizlikka olib keldi. Sun’iy intellekt sohasida ayb masalasini kengaytirilgan tarzda tahlil qilish uchun bir nechta asosiy nazariy modellarni va ularning huquqiy muammolarini ko‘rib chiqish lozim.

A) “Aybning ruhiy mezoni” inqirozi va algoritmlar avtonomiyasi

Klassik huquq tushunchasiga ko‘ra, ayb faqatgina ong va irodaga ega bo‘lgan tirik mavjudotga - insonga xosdir. Mashina, dastur yoki algoritm ichki ruhiy kechinmaga (pushaymonlik, beparvolik, qasd) ega bo‘la olmaydi. Ammo zamonaviy sun’iy intellekt oddiy qat’iy kodlangan dasturlardan farq qiladi. U “mashinaviy ta’lim” (machine learning) orqali tashqi muhitni mustaqil tahlil qiladi va inson tomonidan oldindan dasturlanmagan, kutilmagan qarorlarni qabul qiladi.

Masalan, AI boshqaruvidagi uchuvchisiz uchish apparati (dron) kuchli shamol paytida zararni kamaytirish uchun ikkita obyektdan birini urib yuborishni mustaqil tanlaganda, bu yerda insonning (dasturchining yoki egasining) to‘g‘ridan-to‘g‘ri irodasi mavjud bo‘lmaydi. Dasturchi tizimning zarar yetkazishini qasd ham qilmagan, lozim darajada ehtiyotsizlik ham ko‘rsatmagan - u xavfsiz kod yozgan. Biroq tizim muhit ta’sirida o‘zini shunday tutgan. Bunday holatda an’anaviy ma’nodagi “aybdor subyekt” g‘oyib bo‘ladi.

B) Aybning “subyektiv”likdan “obyektiv”likka transformatsiyasi

Bugungi kunda fuqarolik huquqi doktrinasida aybni shaxsning ruhiy holati sifatida emas, balki ushbu shaxs xulq-atvorini muomalada o‘rnatilgan obyektiv standartlar bilan qiyoslash orqali baholash tendensiyasi kuchaymoqda. Ya’ni, ayb deganda shaxsning qonunda va muomala odatlarida belgilangan “oqilona ehtiyotkorlik va diqqat-e’tibor” (due diligence) majburiyatlarini bajarmaganligi tushuniladi.

Arifmetika shuni ko‘rsatadiki, agar dasturchi yoki operator AI tizimini ishga tushirishda kiberxavfsizlik standartlarini, algoritmik audit tekshiruvlarini to‘liq bajarmagan bo‘lsa, uning aybi obyektiv ravishda mavjud dep topiladi. Ammo sun’iy intellekt juda murakkablashganda va uning xatti-harakatlarini oldindan taxmin qilish imkonsiz (unforeseeable) bo‘lsa, hatto eng oqilona operator ham zararning oldini ololmaydi. Bu esa ayb prinsipining raqamli muhitda jabrlanuvchi huquqlarini himoya qilishda ojiz ekanligini ko‘rsatadi.

V) “Elektron shaxs” (e-person) konsepsiyasi va uning rad etilishi

Ayrim xorijiy tadqiqotchilar sun’iy intellektning o‘ziga alohida huquqiy maqom – “elektron shaxs”

maqomini berishni va unga mustaqil ravishda “aybdorlik” yuklashni taklif qildilar [9]. Ushbu nazariyaga ko‘ra, AI tizimi o‘zining sug‘urta fondiga yoki kapitaliga ega bo‘lishi va yetkazilgan zarar uchun o‘zi javob berishi lozim edi.

Biroq, zamonaviy konservativ fuqarolik huquqi doktrinasi va O‘zbekiston yuridik maktabi bu yondashuvni keskin rad etadi. Sababi, huquqiy subyektlik nafaqat majburiyat olish, balki javobgarlikning yuridik va axloqiy yukini his qilishni ham anglatadi. Sun’iy intellekt baribir inson tomonidan yaratilgan vosita (ashyoviy vosita) bo‘lib qolaveradi. Uni subyekt deb tan olish real insonlarni (ishlab chiqaruvchi yirik korporatsiyalarni) javobgarlikdan qochishiga xizmat qiluvchi huquqiy fiksiyani yuzaga keltiradi.

G) Aybsiz (qat’iy) javobgarlikning (Strict Liability) ustuvorlikka aylanishi

Ayb institutining yuqoridagi muammolari sababli, raqamli tizimlar yetkazadigan zarar uchun javobgarlik rivojlangan davlatlarda ayb prinsipidan voz kechgan holda “xavf-xatarni taqsimlash” (risk allocation) modeliga o‘tmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 991-moddasida yuqori xavf manbai (transport, portlovchi moddalar va h.k.) tomonidan yetkazilgan zarar uchun aybsiz javobgarlik nazarda tutilgan.

Zamonaviy transformatsiya jarayoni shundan iboratki, sun’iy intellekt tizimlari va avtonom algoritmlar o‘z tabiatiga ko‘ra raqamli “yuqori xavf manbai” deb tan olinmoqda. Bunday tizimlardan foydalanuvchi yoki ularni tijorat maqsadida muomalaga chiqargan shaxslar (operatorlar) o‘zlarining ayblari bor-yo‘qligidan qat’i nazar, basharti zarar yengib bo‘lmas kuch (fors-major) yoki jabrlanuvchining qasddan qilgan harakati natijasida kelib chiqqanini isbotlay olmasalar, to‘liq mulkiy javobgar bo‘ladilar. Bu esa fuqarolik huquqida asrlar davomida ustuvor bo‘lgan “ayb uchun javobgarlik” (fault-based liability) prinsipini ikkinchi planga surib, “qat’iy javobgarlik” (strict liability) institutini istisnodan umumiy qoidaga aylantirmoqda.

XULOSA

Olib borilgan fundamental ilmiy tadqiqot natijasida fuqarolik-huquqiy javobgarlik asoslari va tarkibining transformatsiyasi bo‘yicha quyidagi konseptual xulosalarga kelindi:

1. G‘ayrihuquqiylik elementi insonning jismoniy harakati doirasidan raqamli makonga ko‘chib, avtonom tizimlarning xavfsizlik standartlariga javob bermasligi va dastur yaratuvchilarining raqamli ehtiyotkorlik majburiyatlarini buzishi shakliga transformatsiya bo‘lmoqda.

2. Zarar tushunchasi o‘z ichiga virtual va raqamli aktivlarning yo‘qotilishini, ma’lumotlar bazalari shikastlanishini va raqamli reputatsiya (reyting) tushishini qamrab oluvchi “raqamli mulkiy zarar” instituti bilan kengaytirilishi va modernizatsiya qilinishi zarur.

3. Sababiy bog‘lanish zanjiri sun’iy intellektning “qora quti” (black box) xususiyati tufayli an’anaviy isbotlash usullariga bo‘ysunmaydi. Shu sababli, raqamli muhitda jabrlanuvchini himoya qilish maqsadida “sababiy bog‘lanishning huquqiy prezumpsiyasi” institutini joriy etish maqsadga muvofiq.

4. Ayb prinsipi avtonom raqamli tizimlar yetkazadigan zararlarni qoplashda yetarli samara bermayapti. Shu bois, sun’iy intellekt va dronlar ishtirokidagi deliktlarda aybsiz (qat’iy) javobgarlik va xavf-xatarni iqtisodiy subyektlar o‘rtasida taqsimlash tamoyili ustuvorlik kasb etmoqda.

Milliy qonunchilikni takomillashtirish bo‘yicha takliflar

Birinchidan, O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 14-moddasi ikkinchi qismiga “raqamli mulk, kriptoaktivlar va ma’lumotlar bazalariga yetkazilgan zarar” tushunchasini kiritish va uni haqiqiy zarar tarkibiy qismi sifatida mustahkamlash lozim.

Ikkinchidan, O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 991-moddasi (Yuqori xavf manbai tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik) birinchi qismi matniga “avtonom boshqariladigan tizimlar, sun’iy intellekt dasturiy majmualari va neyrotarmoqlar” degan so‘zlarni qo‘shish orqali ularni raqamli yuqori xavf manbai sifatida to‘g‘ridan-to‘g‘ri tan olish zarur.

Uchinchidan, istiqbolda O‘zbekiston Respublikasining “Sun’iy intellekt tizimlaridan foydalanishda fuqarolik-huquqiy javobgarlik to‘g‘risida”gi maxsus Qonuni loyihasini ishlab chiqish, unda “qora quti” fenomeni sharoitida sababiy bog‘lanish prezumpsiyasini mustahkamlash hamda dasturchi, ishlab chiqaruvchi va yakuniy operator o‘rtasidagi majburiy sug‘urta tizimini joriy etish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Rahmonqulov H.R. Majburiyat huquqi (umumiy qoidalar). – Toshkent: TDYuI, 2005. – 230 b.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi «“Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-6079-son Farmoni // Milliy qonunchilik ma’lumotlar bazasi (lex.uz).

3. Zokirov I.B. Fuqarolik huquqi: Darslik. I-qism. – Toshkent: TDYuI, 2009. – 540 b.

4. Topildiyev V.R. Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning umumiy asoslari va shartlari // Yurist axborotnomasi. – 2021. – №2. – B. 45-52.

5. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi // Milliy qonunchilik ma’lumotlar bazasi (lex.uz).

6. Xursanov X.A. Delikt majburiyatlarida sababiy bog‘lanishning fuqarolik-huquqiy javobgarlik sharti sifatidagi ahamiyati // Siyosat va huquq tadqiqotlari jurnali. – 2024. – №3. – B. 88-95.

7. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on adapting non-contractual civil liability rules to artificial intelligence (AI Liability Directive) / COM/2022/496 final.

8. Obidov A.A. Shartnomaviy javobgarlik va uning fuqarolik huquqidagi o‘ziga xos xususiyatlari // Hayot va huquq. – 2023. – №1. – B. 34-40.

9. Резолюция Европейского парламента от 16 февраля 2017 года с рекомендациями Европейской комиссии о нормах гражданского права о робототехнике (2015/2103(INL)).